

DOI 10.36074/grail-of-science.04.06.2021.036

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ МОВЛЕННЄВОЇ СЕМАНТИКИ

Лагдан Світлана Петрівна

старша викладачка кафедри філософії та українознавства
Дніпровський національний університет залізничного
транспорту імені академіка В. Лазаряна, Україна

Анотація. У статті подано опис антонімічних пар у складі українських прислів'їв та приказок, що позначають мовленнєві дії та якості мовців. Відповідно до прийнятої в мовознавстві традиційної класифікації антонімів за семантичними особливостями виокремлено їх градуальні, комплементарні, векторні та координатні види. Зазначено, що найбільшу кількість складають паремії з градуальними та комплементарними антонімами, а найменшу – із координатними. Акцентовано, що протиставлення, характерне для структурної організації паремій, сприяє яскравому й точному уявленню означуваного явища.

Ключові слова: антоніми, антонімічні відношення, протиставлення, прислів'я та приказки, паремії, семантика, мовлення.

Утілена в прислів'ях та приказках багатовікова народна мудрість охоплює всі сторони людської життєдіяльності – родинні й міжособистісні (зокрема сусідські) відносини, організацію побуту й господарської діяльності, ставлення до довкілля та явищ нематеріальної культури, погляди на історичні події та вшанування славетних предків тощо. Відобразив народ у цих фольклорних одиницях і ставлення до мови, особливості мовлення та загалом комунікативні риси ментальності українців. Оскільки мовленню в сучасному суспільстві надають великого значення як чиннику професіоналізму, освіченості й чемності окремого індивіда та націєтворчому чиннику в широкому сприйнятті, звернення до джерел народної мудрості, що характеризують мовленнєві якості та розуміння мови як явища, постає актуальним питанням. Аналіз паремійних одиниць мовленнєвої семантики дає змогу досягнути глибинне сприйняття народом своєї мови, яку він століттями плекав і захищав, та стане в нагоді для професійної діяльності.

Проблеми комплексного опису антонімії як мовного явища та в окремих дискурсах, особливостей структурної та семантичної модифікації прислів'їв та приказок як одиниць пареміології перебувають у колі інтересів багатьох мовознавців. Ґрунтовному аналізу антонімії, докладному та всебічному опису антонімічних відношень присвячені словникова стаття О. Тараненка [1], лексикографічне дослідження Л. Полюги [2] та монографія К. Тараненко [3].

Теоретичні основи пареміології, закладені О. Потебнею, розвивали у своїх працях М. Пазяк, І. Голубовська, В. Жайворонок, В. Калашник, Н. Пасік та ін. Результати напрацювань у вітчизняній та зарубіжній пареміології щодо визначення паремій та їх систематизації подано в колективній розвідці Ж. Колоїз, Н. Малюги та Н. Шарманової [4]. Семантичні та структурні особливості антонімічних компонентів українських прислів'їв та приказок досліджував І. Думчак [4]. Явище ж антонімії в українських пареміях мовленнєвої семантики не було об'єктом вітчизняних наукових розвідок, що актуалізує наше дослідження.

Метою цієї статті є описати семантичні особливості антонімічних пар в українських прислів'ях та приказках, що відображають комунікативні процеси та риси їх учасників, виявити частотність їх уживання. Матеріал для дослідження дібрано за словником С. Мишанича та М. Пазяка [5].

Паремії, які, за свідченням науковців, найкраще відображають культурну специфіку мови, своїм багатством і змістовим розмаїттям розкривають етномовну свідомість, створюючи національну концептосферу, характеризуються такими структурними ознаками, як зіставлення, протиставлення, паралелізм, повтор, порівняння [4].

Нашу наукову зацікавленість саме антонімічними відношеннями добре ілюструє висловлювання М. Пазяка про те, що найкращим способом дати вичерпну характеристику явищам дійсності є зіставлення й порівняння, а контрастність значень найяскравіше виражають антоніми [5]. Визначення останніх, на наш погляд, досить детально подає О. Тараненко: це слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями [1]. Оскільки антонімія найповніше представлена в лексиці, до уваги в нашій роботі ми беремо лексичні антоніми, як загальнономовні, так і контекстуальні.

За семантикою традиційно розрізняють антоніми градуальні, комплементарні, векторні та координатні. Усі ці різновиди представлені в пареміях про мовлення та мовленнєві якості.

Велику групу складають паремії з градуальними антонімами, які, до того ж, становлять загалом найбільший клас у мові. Градуальними називають антоніми, що позначають діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Їх особливості – це ступеневе зростання або спад, наявність проміжних ланок між крайніми виявами, а заперечення одного з антонімів не є ствердженням другого [1, 3]. Такі антоніми зафіксовано у складі паремій: *За **грубе** слово не сердься, а на **ласкаве** не здавайся; На **ласкаве** слово не кидайся, а за **грубе** не гнівайся; **Лагідні** слова роблять приятелів, а **гострі** слова – завзятих ворогів; Говорить **прямо**, а робить **криво**; Коли маєш язик **довший**, як треба, люди втнуть, а коли **коротший**, вони ж і натягнуть; Хто **масно** говорить, той **пісно** їсть; Знай **більше**, а **менше** говори; Слухай **багато**, а **мало** говори; Хто **багато** говорить, той **мало** правди каже; Хто **багато** говорить, той **мало** творить; **Більше** діла – **менше** слів; Де **мало** слів, там **більше** правди; Набалакала **много**, та нема **нічого** з того; Хто **нічого** не*

говорить, той на **все** пристає; Бесіди **багато**, а розуму **мало**; Де **багато** бесіди, там **мало** користі; **Багато** говорити, а **мало** слухати; **Багато** казати, а **нема** що слухати; **Більше** слухай, а **менше** говори; **Менше** говори – **більше** вчуєш; Говори з **другими поменше**, а з собою **побільше**; Говори **мало**, слухай **багато**, а думай ще **більше**; Чоловік має два вуха, щоб **багато** слухав, а один язик, щоб **менше** говорив.

У наведених пареміях частотністю вживання характеризуються антонімічні пари на позначення понять кількості, зокрема й у ступеневому вияві зростання та спадання: *багато – мало (нема що), много (все) – нічого, більше – менше, поменше – побільше*. Значна кількість паремій із цими антонімами засвідчує таку ментальну рису українців, як говірливість, яка іноді буває надмірна, особливо серед жінок, схильність до пустих розмов, до розмови заради самого процесу, а не обміну цінною інформацією.

Якісну оцінку передають антоніми-означення до лексеми «слово»: *грубе – ласкаве, лагідне – гостре*, а паремії, у яких вони зафіксовані, констатують і естетичне сприйняття мови, й усвідомлення її емоційного впливу на мовців. Улесливість не властива вдачі українців, тому таких мовців, як правило, осуджували, їм дорікали, що яскраво передає прислів'я *Хто **масно** говорить, той **пісно** їсть*.

Кількісно значну групу складають також прислів'я та приказки, особливістю структурної організації яких є протиставлення на основі комплементарних антонімів – таких, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок; заперечення одного з антонімів тут є одночасно і ствердженням другого [1, 3]. За частотністю вживання в цій групі виокремлюються паремії з антонімами на позначення дій самого процесу мовлення та характеристики його учасників: *казати (говорити) – мовчати, мовчання (мовчанка) – балачка, говіркий – мовчазний*. І вміння, здатність змовчати відзначено як цінність людської вдачі, наприклад: *Сказане слово – срібло, а мовчання – золото; Не мовчанка буває нудна, а пуста балачка; Або розумне казати, або зовсім мовчати; Вмієш казати, вмій і мовчати; Не до ладу сказати – краще мовчати; Умій сказати, умій і змовчати; Знаєш – кажи, не знаєш – мовчи; Не завжди бурчати, треба і помовчати; Не соромно мовчати, як нічого сказати; Тисячу раз пожалієш, що сказав, а раз, що змовчав; Чиє б нявчало, а твоє б мовчало; Язик свербить сказати, та треба мовчати*. У цьому протиставленні дія говоріння позначена й зниженим емоційним забарвленням у синонімах *бурчати* й *нявчати*. «Усьому знай міру», – закликає народне прислів'я, яке відображає й необхідність врахування мовленнєвих якостей у різних життєвих ситуаціях: *Лихо говіркому, та не добре й мовчазному*.

Комплементарні антоніми наявні також у пареміях: *Удар забувається, а слово пам'ятається; Красно говорить приятель, а правду каже неприятель; Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – завзятих ворогів; З одного рота правда і лож, а тому хвалу і хулу почути мож*. Належність мовлення позначена антонімами *свій – чужий* у таких паремійних одиницях: *Як свої губи не затримаєш, то з чужих почувеш; Як випустиш із свого язика, то на чужому не вдержиш; Як на своєму язичі не вдержиш, то на чужому не втайш*. Протиставлення за статтю, яке не всі мовознавці вважають антонімами і яке

також називають корелятивною протилежністю, репрезентовано прислів'ям: *Для красного слівця не жалує ні матері, ні вітиця.*

Векторні антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо й найбільш широко представлені дієсловами; до цього класу прилягають антоніми-конверсиви, що позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації [1, 3]. Дієслівну векторну антонімію представлено в пареміях: *Він господар своєму слову: хоче **дасть**, не хоче – назад **забере**; Коли маєш язик довший, як треба, люди **втнуть**, а коли коротший, вони ж і **натягнуть**.* Яскраво демонструють зустрічні мовленнєві (загалом діалогічні) дії, проте з різних позицій – мовця та його співрозмовника, антоніми-конверсиви (за частиномовною належністю це дієслова, іменники та навіть вигукі) у низці таких паремій: *Багато **говорити**, а мало **слухати**; Багато **казати**, а нема що **слухати**; Тобі не **питать**, мені не **казать**; Як **гукають**, так і **одгукуються**, як **зовуть**, так і **одзиваються**; Як **зовуть**, так і **одкликаються**; Який **привіт**, такий і **одвіт**; Який «**добрий день**», таке і «**добре здоров'я**».*

До координатних відносять антоніми, що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка, а також суміжні з цими полюсами поняття; тематично вони наближаються до векторних, а за структурою опозиції – можливою наявністю проміжного члена – нагадують градуальні [1, 3]. Ці антоніми репрезентовані чисельно незначною групою у складі прислів'їв: *Говори до **гори**, попробуй до **низу**; Городить таке – ні **літо** ні **зима**; Про **свято** держав, а у **будень** сказав.*

Здебільшого в окремій паремійній одиниці представлено одну антонімічну пару, проте часто трапляються випадки одночасного використання кількох пар антонімів: *Як **випустиш** із свого язика, то на чужому не **вдержиш** (**випустити** – **вдержати**, **свій** – **чужий**); **Лагідні** слова **роблять** **приятелів**, а **гострі** слова – **завзятих** **ворогів** (**лагідний** – **гострий**, **приятель** – **ворог**); **З одного рота правда і лож**, а **тому хвалу і хулу почути мож** (**правда** – **лож**, **хвала** – **хула**); **Коли маєш язик довший, як треба, люди втнуть**, а **коли коротший, вони ж і натягнуть** (**довший** – **коротший**, **втнути** – **натягнути**); **Багато говорити, а мало слухати; Багато казати, а нема що слухати** (**багато** – **мало**, **говорити** (**казати**) – **слухати**).*

Поданий опис паремій мовленнєвої семантики відображає передусім притаманну українцям комунікабельність, яка може мати й негативний вияв як надмірна говірливість, пусті розмови. Також означені одиниці характеризують традиції спілкування та народні уявлення про естетику мови, її значення для людини. Використання прислів'їв та приказок засвідчує зв'язок поколінь, повагу до традицій і культури, сприяє усвідомленню своєї причетності до національної спільноти українців, збагачує та уявляє мовлення.

Список використаних джерел:

- [1] Тараненко, О. О. (2004). *Антоніми*. Русанівський, В. М. (співголова), Тараненко, О. О. (співголова), Зяблюк, М. П., ... Ткаченко, О. Б. (редкол.). *Українська мова: Енциклопедія* (с. 27-29). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана. ІВК 966-7492-19-2.
- [2] Полюга, Л. М. (2006). Про антоніми та їх використання. *Повний словник антонімів української мови*, 9-25. (3-є вид., допов. і випр.). Київ: Довіра. ISBN 966-507-193-9.

- [3] Тараненко, К. В. (2017). *Прагматичний потенціал антонімії української мови: монографія*. Дніпро: Ун-т митної справи та фінансів. ISBN 978-966-328-123-0.
- [4] Колоїз, Ж. В., Малюга Н. М. & Шарманова Н. М. (2014). *Українська пареміологія: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Ж. В. Колоїз (ред.). Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ».
- [5] Думчак, І. (2014). Явище антонімії в українських пареміях. *Султанівські читання*, (3), 392-397.
- [6] Мишанич С. & Пазяк М. (1983). *Українські прислів'я та приказки*. Київ: Дніпро.